

СТРАТЕГЕМИ АРМІЇ НЕСТОРА МАХНА (СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ 1919 р.) І СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ (СЕРПЕНЬ-ЛИСТОПАД 2022 р.) НА ПІВДНІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ: СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ

В. В. Задунайський

Український католицький університет
zadunajsky@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0003-3971-3895>

Ключові слова: Військові хитрощі / стратегіями, 1919 р., 2022 р., Збройні Сили України, козаки, махновці, Південь, Правобережна Україна.

В історії українського воєнного мистецтва особливу майстерність застосування стратегем виявили козаки. Їх нащадки успішно використали подібні прийоми під час боротьби з російськими окупантами на Півдні Правобережної України (серпень-вересень 1919 р. і серпень-листопад 2022 р.). У процесі аналізу військових хитрощів було використано авторський підхід та методи компаративізму. Революційна повстанська армія України під проводом Нестора Махна в серпні-вересні 1919 р., використавши 17 стратегем, громила Червону армію і Збройні Сили Півдня Росії. Сили оборони України вдало застосовували 11 військових хитрощів під час витиснення російських військ з Правобережжя Херсонщини восени 2022 р. Армія Нестора Махна використала більше військових хитрощів, бо цьому сприяли обставини (маневрова війна, талановитий полководець Нестор Махно тощо). Порівняння досвіду бойових операцій українських військ у 1919 р. і 2022 р. на теренах Півдня Правобережної України засвідчило значну подібність військових хитрощів, що підтвердило збереження бойових рис українських воїнів (ініціативність, самодостатність, бойова пластичність тощо).

MILITARY TRICKS OF THE ARMY OF NESTOR MAKHNO (AUGUST-SEPTEMBER 1919) AND THE DEFENSE FORCES OF UKRAINE (AUGUST-NOVEMBER 2022) IN SOUTHERN RIGHT BANK OF UKRAINE: COMMON AND DIFFERENT

V. V. Zadunaiskyi

Ukrainian Catholic University

Key words: Military tricks, 1919, 2022, Armed Forces of Ukraine, Cossacks, Makhnovists, South, Right-Bank Ukraine.

Military tricks are an important component of the art of war. In the history of Ukrainian military art, military tricks were particularly successfully used by Cossack formations. Ukrainian troops successfully used similar military tricks during the fight against Russian occupation troops in the South of Right Bank Ukraine (August-September 1919 and August-November 2022). In the process of analyzing military tricks, the author's approach and methods of comparativism were used. In August-September 1919, the revolutionary insurgent army of Ukraine, led by Nestor Makhno, defeated the Russian troops (the Red Army and the troops of the Armed Forces of Southern Russia). During the fighting, the Ukrainian rebels successfully used 17 military tricks, which significantly contributed to the victory over the enemy. The Defense Forces of Ukraine successfully applied various components of military art in battles against Russian troops on the Right Bank of the Kherson region in the fall of 2022. Then the Armed Forces of Ukraine used 11 military tricks. The revolutionary insurgent army of Ukraine under the leadership of Nestor Makhno used much more military tricks, because the circumstances of the war contributed to this (maneuvering war, the talented command-

er Nestor Makhno, etc.). A comparison of the experience of conducting combat operations by the Ukrainian armies in August-September 1919 and August-November 2022 on the territory of the South of Right-Bank Ukraine testified to the significant similarity of the military tricks that were used. Such realities confirm not only the appropriateness of using the experience of ancestors, but also the presence of appropriate methods of Ukrainian military art and the preservation of the fighting traits of Ukrainian soldiers (initiative, self-sufficiency, combat plasticity, etc.).

Українське військо впродовж багатьох століть виробило різноманітні методи ведення бойових дій, серед яких дуже ефективним було мистецтво використання військових хитрощів, або стратегем. Особливо яскраво такі вміння наших предків виявилися за козацької доби, але й у подальші часи теж вистачає прикладів вправного застосування відповідних прийомів у боях з ворогом. Саме це засвідчує як досвід Української революції 1917–1921 рр., так і події сучасної російсько-української війни.

З огляду на зазначене, видається слушним виявити і порівняти основний набір військових хитрощів, які використовували українські збройні формування на початку ХХ і ХХІ століть. Поряд із цим, доречно оцінити їх роль у конкретних бойових операціях на тих самих теренах України. Серед різних українських військових утворень революційної доби особливо майстерність застосування стратегем виявила Революційна повстанська армія України під проводом Нестора Махна (далі РПАУ(м)). Тому слушно порівняти її вміння з типологічно подібними прийомами Сил оборони України (далі СОУ). Задля цього варто взяти до уваги ключові аспекти збройної боротьби на території Півдня Правобережної України, де в серпні-вересні 1919 р. проводила бойові операції РПАУ(м), а в серпні-листопаді 2022 р. СОУ здійснили успішний наступ на Херсон. І що цікаво, в обох випадках українські збройні потуги боролися проти російських військ.

Здійснення такого аналізу допоможе кращому розумінню окресленої складової воєнного мистецтва СОУ та РПАУ(м), зокрема щодо виявлення та аналізу співвідношення подібного і відмінного використання стратегем. Певна схожість такого інструментарію сприятиме адекватному розумінню спадковості військових умінь і принципів їх застосування українськими збройними формуваннями впродовж тривалого часу.

Відзначу й те, що результати пропонованого дослідження можуть мати військово-прикладний характер у контексті поширення досвіду застосування різноманітних військових хитрощів українськими військами під час відсічі сучасної російської збройної агресії.

Отже, аналіз та комплексне порівняння основних військових хитрощів / стратегем РПАУ(м) та СОУ в боях на Півдні Правобережної України в 1919 р. і 2022 р. є досить актуальною науковою проблемою, яка заслуговує належного опрацювання в історіографії.

Зазначу, що на сьогодні здійснено успішне дослідження М. Ковальчуком, М. Литвином, В. Лободаєвим, В. Тинченком та іншими вченими українського військово-політичного контексту бойових дій 1919 р. Поряд із цим, В. Верстюк, В. Волковинський, М. Гончар, І. Лиман, В. Макаров, І. Печенюк, В. Чоп та В. Савченко у своїх публікаціях висвітлили процес творення та бойові дії РПАУ(м)¹. Щодо військових хитрощів махновських формувань, то згадані автори окремо їх не аналізували.

Коротко відзначу й наявність кількох авторських статей, в яких започатковано виявлення та огляд використання окремих стратегем формуваннями Нестора Махна, але в іншому регіоні².

¹ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ: Наук. думка, 1992. 368 с.; Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. 256 с. URL: <https://exlibris.org.ua/machno/r07.html>; Гончар М. Селянський повстанський рух на півдні України: (1918–1921 роки). Київ, 2007. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SelPovt_2007/SelPovt_2007.pdf; Макаров В. Д., Печенюк І. С. Особливості воєнного мистецтва повстанського руху в роки Громадянської війни (1918–1921). *Воєнно-історичний вісник*. Київ, 2014. № 2(12). С. 110–117; Савченко В. А. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 413 с.; Чоп В. М., Лиман І. І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2019. 609 с.

² Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М. Гулого, Н. Махна і В. Білаша). Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 24 квітня 2020 р. /

Цей досвід буде використано і під час пропонованого дослідження.

Щодо воєнного мистецтва СОР на теренах Правобережної Херсонщини під час бойових дій восени 2022 р., то його вивчення лише починається з огляду на подальше тривання російсько-української війни (обмежує повноту і доступність джерельної бази тощо). При цьому, авторитетні українські дослідники (В. Грицюк, М. Коваль, О. Лисенко, А. Харук, П. Щипанський та інші) розпочали огляд як загальних контекстів російсько-української війни, так і аналіз окремих операцій. З'являються і досить цікаві публікації, присвячені українському наступу на Правобережній Херсонщині. Серед таких виокремлю нарис М. Драпатого «КРОВ ДНІПРОМ ТЕЧЕ» Херсонська наступальна операція», здійснений за підтримки і патронату Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України (далі ЦДВІ ЗСУ)³. В ній український генерал, який брав безпосередню участь у відповідних боях, подав загальний огляд Херсонської наступальної операції (залучивши основний масив інформації, дозволеної для публічного представлення). Такі обставини дозволяють використати матеріали, вміщені у згаданій публікації, і в якості відповідного джерела. Подібне значення відіграли й щомісячні описи російсько-української війни, підготовлені ЦДВІ ЗСУ. Серед них особливо цінними є огляди за серпень-листопад 2022 р., в яких висвітлено важливі аспекти згаданої операції⁴. Окремо

під заг. ред. К.В.Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8–13; Задунайський В. Військова хитрість «заскочити зненацька» в перших боях махновців і кубанських козаків-повстанців у 1918 р. *Lituanistyka I wschodnozawstwo. Poznań: Wydział Historii UAM*, 2020. S. 359–369; Задунайський В. Вимір застосування козацького бойового і воєнного мистецтва українськими збройними формуваннями в 1917–1920-х рр.: окремі аспекти // Матеріали міжнародного науково-інформаційного круглого столу «“КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР” у сучасній російсько-українській війні й досвід ХХ ст.». Львів, 10 червня 2022 р. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2023. С. 11–21.

³ Драпатий М. «КРОВ ДНІПРОМ ТЕЧЕ» Херсонська наступальна операція. URL: <https://mhrс.s3.eu-central-1.amazonaws.com/media/files/05+%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%B2+%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC+%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%B5.pdf>

⁴ Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 06: серпень 2022 року / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ, 2023. 176 с.; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 07: вересень 2022 року / Міністерство оборони України,

застосування стратегем СОР у цих публікаціях не окреслювалося.

Наприкінці згадаю й власний доробок, в якому розпочато аналіз військових хитрощів як ЗСУ, так і військ противника в кількох бойових операціях на початку 2022 р.⁵ І це засвідчило слухність подібних досліджень та стало певним прикладом для представленої статті.

Отже, на сьогодні все ще бракує комплексного порівняння кількісного і якісного виміру використання військових хитрощів РПАУ(м) (в серпні-вересні 1919 р.) та СОР (в серпні-листопаді 2022 р.) в боях проти російських військ на Півдні України, що й визначає актуальність і наукову новизну даної статті.

З огляду на зазначене, метою пропонованої розробки є здійснення вияву та порівняння застосування в боях проти російських збройних формувань військових хитрощів РПАУ(м) у серпні-вересні 1919 р. та ЗСУ в серпні-листопаді 2022 р. на Півдні Правобережної України.

Потреба аналізу вправності використання стратегем українськими формуваннями в 1919 р. і 2022 р. обумовила необхідність застосування авторської методики їх визначення. Її апробація відбулася у попередніх публікаціях, присвячених відповідній складовій воєнного мистецтва українських козаків⁶.

Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ, 2022. 168 с.; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 8: жовтень 2022 року / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ, 2022. 192 с.; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 9: листопад 2022 року / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ, 2022. 164 с.

⁵ Задунайський В. Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2023. Вип. 39. С. 65–77; Задунайський В. Стратегіми українських і російських військ під час боїв на Чернігівщині (лютий – квітень 2022 р.). *Старожитності Лукомор'я*. 2024. №1 (22). С. 133–141; *Zadunajskiy V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022)*. *Skhid*. 2023. № 5(1). Р. 9–15.

⁶ Задунайський В. В. Козацькі стратегії і стратегіми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, 2018. №2 (63). С. 31–44; Задунайський В. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотиним і Берестечком. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О. М.Титова. Вип. 28. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 189–196;

Тож окреслення та опис військових хитрощів буде здійснено за аналогом козацьких взірців, а тому поряд із звичною термінологією подаватимуться й українські козацькі / народні вислови. Досить слушним буде й урахування досвіду аналізу подібних прийомів воєнного мистецтва українських військ за революційної доби 1917–1921 рр. та під час відсічі широкомасштабного російського вторгнення в 2022 р. (відповідні авторські публікації згадано в огляді історіографії). Потреба здійснення порівняння використання стратегем РПАУ(м) і СОУ обумовила й пріоритетність застосування методики компаративізму.

Безпосередній огляд проблематики статті розпочну з аналізу військових хитрощів РПАУ(м). Вона в серпні 1919 р. на теренах Півдня Правобережної України вела боротьбу проти білогвардійських Збройних Сил Півдня Росії (далі ЗСПР) і більшовицької Червоної армії (далі ЧА), яку першою й розгромила⁷. І вже це стало виявом двох військових хитрощів: «на всі боки» (бойові дії проводилися одночасно проти двох противників) і «бити поодиноці» (спочатку розбили ЧА).

У боротьбі з ЧА серед низки стратегем ключову роль відіграло руйнування сил ворога з середини. Йдеться не тільки про перебування у складі ЧА значної частини махновців, яких обачливо залишив там Н. Махно після розриву з більшовиками, але й агітація серед інших частин⁸. А цьому сприяла більшовицька репресивна політика на підконтрольних теренах України та успішний наступ ЗСПР (додатково підривав боєздатність і керованість ЧА). У підсумку більшість особового складу 58-ї дивізії та інших формувань перейшла на сторону махновців і наприкінці серпня вирушила до с. Добровеличківка, де перебували останні⁹.

Задунайський В. В. Стратегеми Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої впродовж кампанії 1651 р. (на прикладі боїв під Вінницею та Ріпками) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О. М. Титова. Вип. 29. Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020. С. 183–190; Задунайський В. Військова хитрість «замилити очі» козаків-повстанців на Тамані та махновців на Катеринославщині в 1918 р. (за спогадами М. Гулого, Н. Махна і В. Білаша). Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 24 квітня 2020 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2020. С. 8–13.

⁷ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). С. 167–169.

⁸ Там само. С. 167–168.

⁹ Гончар М. Селянський повстанський рух на півдні України:

Такі дії свідчили про блискуче використання ключової військової хитрості «бити зсередини» та двох супутніх: «попереднє настрахання» і «хто рано встає – тому й Бог дає». І це стало запорукою посилення РПАУ(м) та ліквідації ЧА у регіоні. Поряд із цим, перехід на бік махновців великої кількості бійців супроводжувався захопленням штабів та майна ЧА, що стало виявом ще 3 стратегем: несподівані дії («заскочити»), удар у вразливе місце («бий у пику – ноги самі впадуть») та використання в бою зброї і майна противника («хліб козацький»).

До речі, виявом військової хитрості «заскочити» став і несподіваний рейд кінного загону Ф. Щуся на село Піщаний Брід¹⁰. Йдеться про знищення більшовицького карального загону на чолі з В. Затонським, який там розстріляв сільський актив (серед загиблих був і тесть Н. Махна). Тоді ж було використано й стратегему «місяць – козацьке сонечко», бо дії відбувалися переважно вночі.

Не варто забувати й про те, що РПАУ(м) захопила важливі залізничні комунікації противника разом із потягами (у тому числі й кілька броне-потягів), зміцнивши свій потенціал та рухливість і ускладнивши відступ залишкам ворожих військ. Іноді це супроводжувалося й підривами залізниць разом із поїздами ЧА¹¹. Так махновці застосували військові хитрощі «хліб козацький» і «руйнація запілля».

Отже, впродовж короткого часу РПАУ(м) завдяки використанню 10 стратегем завдала відчутної поразки більшовицькій Росії (втрата великої кількості військ та панічний відступ з Півдня України перекреслили усі оперативні і навіть стратегічні плани ворога) без значних втрат для себе.

Поряд із розгромом ЧА махновці вели важкі бої проти ЗСПР, перевагу яких в озброєні українські воїни-повстанці намагалися компенсувати, зокрема й за рахунок військових хитрощів. Свідченням цього стали бої РПАУ(м) в районі станції Помішна та с. Баштанка з 16 серпня – до 14 вересня 1919 р., які завершилися відступом на Умань¹². Тоді, попри складну оперативну ситуацію, махновські війська вистояли і зберегли свій потенціал. При цьому, особливу вправність у веденні

(1918–1921 роки).

¹⁰ Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди і реальність.

¹¹ Там само.

¹² Савченко В. А. Махно. С. 184–186.

бойових дій виявила кіннота: весь час неочікувано нападала на ворожі тили; її удари мали характер наскоків; такі напади сіяли паніку серед ворога¹³. Наведена інформація свідчить про застосування 4 стратегем: «заскочити»; «бий у пику – ноги самі впадуть» (удар у вразливе місце); «шарпанина» (дрібні удари для відволікання уваги противника); «попереднє настрахання». Все це дозволяло вчасно виводити війська з-під основного удару противника («козак як не переміг – то викрутився») і до того ж змушувало ворожі війська постійно перебувати в очікуванні нападів і на це марно витратити свої сили («марнування»).

Наголошу, що брак набоїв і снарядів та велика кількість поранених і хворих позбавляли махновські війська потужної вогневої сили, швидкості і маневреності (пріоритети їх моделі ведення бойових дій). І це стало одною з причин, які підштовхнули махновський провід до військової співпраці з Українською Народною Республікою (далі УНР). Тож 20 вересня 1919 р. представники РПАУ(м) і військового проводу УНР уклали військовий союз щодо спільної боротьби проти ЗСПР¹⁴. Завдяки цьому махновці отримали частину боєприпасів і розташували поранених і хворих у шпиталях. Так проявилася стратегема співпраці з союзником – «гуртом і батька легше бити».

Вже під час широкомасштабного наступу російських білогвардійських військ проти об'єднаних українських армій провід РПАУ(м) на чолі з Батьком Махном в черговий раз вдало застосував низку військових хитрощів. Підкреслю, що діяти тоді довелося в умовах оточення через відступ формувань УНР з Умані та вихід військ ЗСПР на запілля махновських позицій¹⁵.

І перше, на що варто звернути увагу, так це саме рішення несподівано для противника вирватися з оточення не відступаючи, а наступаючи. Так було використано три стратегеми: «козак як не переміг – то викрутився», «замилити/відвести очі» та «заскочити». Все це особливо чітко виявилось під час знаменитої битви під с. Перегонівка 26–27 вересня 1919 р.¹⁶ Зрозуміло, що таких дій командуван-

ня угруповання ЗСПР від махновців не очікувало, бо вони не вкладалися у звичні моделі проведення оборонних операцій.

Підкреслю, що РПАУ(м) для реалізації своїх планів розпочала відчайдушні атаки у різних напрямках (дія «на всі боки») і намагалася, виявивши слабе місце противника, завдати в нього нищівного удару («бий у пику – ноги самі впадуть»). Поряд із цим махновці весь час прагнули діяти несподівано, щоб заскочити противника, про що свідчив і той факт, що вирішальні бої розпочалися о 3–4 годині ранку¹⁷. Так використано стратегему «місяць – козацьке сонечко», яка додатково «заскочила» ворога.

Треба наголосити, що особливу рішучість, сміливість і винахідливість тоді виявив сам Нестор Махно, який на чолі «чорної сотні» здійснив завбачливий вихід кінного загону в запілля ворога і завдав неочікуваного удару противнику у крило і запілля в один з вирішальних моментів битви¹⁸. Згадані дії свідчили про вправну підготовку пастки для ворога («лаштувати матню»), здатність випереджати його у прийнятті рішень та їх реалізації («хто рано встає – тому й Бог дає») та використання фактору несподіваності – «заскочення». Відзначу й те, що згадані дії кавалерії підтримали атакою й інші формування РПАУ(м) з інших напрямків, що стало виявом використання ще одної військової хитрості – «звідусіль».

Загалом за підсумком битви у с. Перегонівка ЗСПР зазнали найбільшої поразки за весь час бойових дій проти українських військ на Правобережжі¹⁹. При цьому, йдеться не тільки про величезні втрати особового складу, але й стратегічні наслідки прориву махновських військ у глибокий тил (одна з головних причин поразки «білого» російського імперіалізму в 1919 р.).

Щодо РПАУ(м), то вона прорвалася в запілля ворога і розпочала легендарний рейд на Схід України. Таке рішення було прийнято 28 вересня 1919 р., коли на військовій нараді схвалили відповідний план і махновці, розділившись на 3 угруповання (корпуси), швидкими переходами вирушили на Катеринослав (м. Дніпро), Олександрівськ (м. Запо-

¹³ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). С. 171–172.

¹⁴ Чоп В. М., Лиман І. І. Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.). С. 235–236.

¹⁵ Савченко В. А. Махно. С. 189.

¹⁶ Там само. С. 190.

¹⁷ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). С. 174.

¹⁸ Там само; Савченко В. А. Махно. С. 190–191.

¹⁹ Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди і реальність.

ріжжя) та Нікополь²⁰. Такими блискавичними і несподіваними діями вони почали не лише руйнувати стратегічне запілля ЗСПР і деморалізувати його, але й захоплювати ключові центри та бази противника. І це свідчило про звичне використання 5 військових хитрощів: «заскочити», «на всі боки», «руйнація запілля», «попереднє настрахання» та «бий у пику – ноги самі впадуть».

Загалом у боях проти ЗСПР махновці успішно застосували 15 стратегем, що стало важливою запорукою їх перемог.

Отже, впродовж серпня-вересня 1919 р. РПАУ(м) в боях проти ЧА і ЗСПР на Півдні Правобережної України використала 17 стратегем:

1. Дії у різних напрямках – «на всі боки».
2. Громити ворога по частинах – «бити поодиноці».
3. Руйнувати єдність у таборі противника – «бити зсередини».
4. Деморалізація противника – «попереднє настрахання».
5. Нанесення неочікуваних ударів – «заскочити».
6. Атака ключових об'єктів ворога – «бий у пику – ноги самі впадуть».
7. Захоплення і використання ворожого майна – «хліб козацький».
8. Діяти вночі – «місяць – козацьке сонечко».
9. Руйнування ворожих комунікацій – «руйнація запілля».
10. Короткі удари на різних напрямках – «шарпанина».
11. Своєчасний відступ – «козак як не переміг, то викрутився».
12. Змушувати ворога даремно витратити сили – «марнування».
13. Співпраця з союзниками – «гуртом і батька легше бити».
14. Введення ворога в оману щодо своїх планів – «відвести очі».
15. Підготувати пастку – «лаштувати матню».
16. Випереджати противника – «хто рано встає – тому й Бог дає».
17. Удари з різних напрямків – «звідусіль».

Підкреслю, що усі перераховані хитрощі було використано дуже вправно і це свідчило про високий рівень відповідної складової воєнного мистецтва РПАУ(м). На мою думку,

найбільш ефективними виявилися 6 стратегем: «заскочити», «на всі боки», «бий у пику – ноги самі впадуть», «руйнація запілля», «бити зсередини» та «козак як не переміг, то викрутився».

Далі перейду до огляду військових хитрощів, застосованих СОУ під час наступу на Правобережній Херсонщині з кінця серпня – до середини листопада 2022 р. І спочатку коротко окреслю передумови та основні етапи цієї операції. Зрозуміло, що сам факт тимчасової окупації російськими військами регіону був результатом їх широкомасштабного вторгнення на суверенну територію України з 24 лютого 2022 р.²¹ Тоді московський режим використав свою військову перевагу і тимчасово захопив значну частину українських територій, але в цілому його стратегічні плани провалилися. Яскравим підтвердженням цього є успішні оборонні та подальші наступальні операції ЗСУ у багатьох регіонах України весною 2022 р., що завершилися їх звільненням. Серед прикладів згадаю переможні бої на Чернігівщині, Сумщині, Харківщині, Миколаївщині тощо²².

Щодо Херсонської області, то російським окупаційним військам попри відступ з-під Миколаєва вдалося утримати позиції на Правобережжі Херсонщини. Тому ворог надалі контролював м. Херсон – єдиний обласний центр, захоплений під час широкомасштабного вторгнення. Намагання противника утриматися в цьому регіоні можна пояснити прагненням кремлівського режиму зберегти своє реноме для внутрішньо-політичного «споживання», а також для маніпуляцій на міжнародній арені. Не варто повністю виключати й розрахунків на ймовірність за сприятливих обставин відновити наступ на Миколаїв-Одесу-Кривий Ріг (для цього потрібен плацдарм на правому березі р. Дніпро).

Загалом позиції російських військ у згаданому регіоні були досить вразливі з багатьох причин, серед яких виокремлю наступні:

- Певна локальність плацдарму;

²¹ Zadunaiskyi V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). P. 9.

²² Задунайський В. Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. С. 72; Задунайський В. Стратегеми українських і російських військ під час боїв на Чернігівщині (лютий – квітень 2022 р.). С. 136; Zadunaiskyi V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). P. 11.

²⁰ Там само; Савченко В. А. Махно. С. 195–196.

- Обмеженість і вразливість комунікацій через р. Дніпро;

- Відсутність необхідних резервів.

Все це суттєво посприяло СОУ у реалізації наступу на Правобережній Херсонщині. Згадану операцію, що тривала з 29 серпня – до 12 листопада 2022 р., бригадний генерал Михайло Драпатий розділив на 3 етапи:

- I: 29.08 – 23.09 (спочатку допоміжна операція під час основного удару на Куп'янському напрямку, яка невдовзі стала основною).

- II: 02.10 – 18.10 (Наступ на східному березі р. Інгулець – на Бериславському напрямку).

- III: 08.11 – 12.11 (завершення наступальної операції і звільнення м. Херсон)²³.

Доречність такої хронології Херсонської наступальної операції обумовлюється тим, що згаданий воєначальник безпосередньо брав участь в її плануванні та реалізації, перебуваючи на посаді заступника командувача Оперативного командування «Південь» Сухопутних військ ЗСУ²⁴.

Далі подаю короткий огляд військових хитрощів СОУ, які вдалося виявити під час аналізу бойових дій. Перше, на що варто звернути увагу, так це вдале відволікання уваги противника від Херсонщини, якому вправно «відвели очі». Подібний ефект вдалося досягнути внаслідок своєрідної багатоходівки задовго до початку наступу. Спочатку в інформаційному просторі формувалися очікування потужної атаки на Херсон²⁵. І це приспало увагу російського командування напередодні наступу ЗСУ на Харківщині, який розпочався 6 вересня 2022 р. Тоді в напрямках на Балаклію, Ізюм і Куп'янськ СОУ здійснили неочікувані удари, що вилилися в потужний прорив ворожого фронту²⁶. Внаслідок цього противник не тільки переключив увагу на цей регіон та почав перекидати стратегічні резерви, яких було обмаль, але й сприйняв бойові дії на Херсонщині в якості відволікаючої операції. Саме це згодом дозволило досягнути успіху і тут. До речі, той факт, що

СОУ завдавали ударів ворогу і намагалися громити його на різних напрямках стало виявом 2 військових хитрощів: «на всі боки» і «бити поодиноці».

Дуже важливу роль у реалізації плану наступу відіграло те, що ЗСУ випередили противника і 29 серпня завдали неочікуваних ударів на трьох окремих напрямках²⁷. Такі факти свідчили про використання 3 стратегем: «заскочити», «звідусіль» і «хто рано встає – тому й Бог дає». До речі, ефект несподіваності мало й вправне застосування новітніх взірців зброї, зокрема й реактивної системи залпового вогню «HIMARS». Її бойові характеристики забезпечували неочікувані та нищівні удари по скупченнях сил противника та його штабах і складах. За таких обставин ворог постійно «полював» за цими комплексами, що вдало використали українські воїни, застосувавши дві хитрості: «відвести очі» та «марнування». Маю на увазі виготовлення великої кількості макетів «HIMARS», по яких гатили російські війська²⁸. Зрозуміло, що ворог на це даремно витрачав свій бойовий потенціал.

Дуже слушними виявилися удари по стратегічних комунікаціях російських військ, зокрема по мостах (Антонівські та Каховський через Дніпро, а також Дар'ївський через р. Інгулець), якими ворог здійснював забезпечення свого угруповання на Правобережній Херсонщині²⁹. Їх виведення зі строю суттєво посприяло наступу ЗСУ і стало проявом стратегем «руйнація запілля» та «бити поодиноці» (локалізація російського угруповання).

Упродовж усієї наступальної операції українські формування намагалися завдавати ударів у найбільш важливі та вразливі об'єкти противника, від яких залежало керування та функціонування його угруповання. Маю на увазі командні штаби, склади боєприпасів і паливно-мастільних матеріалів, опорні пункти тощо³⁰. І це свідчило про використання традиційної військової хитрості «бий у пику – ноги

²³ Драпатий М. «КРОВ ДНІПРОМ ТЕЧЕ» Херсонська наступальна операція. С. 9–10.

²⁴ Там само. С. 1.

²⁵ Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 06: серпень 2022 року. С. 94; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 07: вересень 2022 року. С. 133–134.

²⁶ Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 07: вересень 2022 року. С. 82.

²⁷ Драпатий М. «КРОВ ДНІПРОМ ТЕЧЕ» Херсонська наступальна операція. С. 8.

²⁸ Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 06: серпень 2022 року. С. 114.

²⁹ Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 07: вересень 2022 року. С. 103.

³⁰ Там само. С. 109; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 8: жовтень 2022 року. С. 107; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 9: листопад 2022 року. С. 88.

самі впадуть», а іноді й «місяць – козацьке сонечко» (коли такі удари відбувалися вночі). Наслідком стало закономірне ослаблення боєздатності ворожих військ.

Окремо зверну увагу й на використання СОУ стратегією «попереднє настрахання», коли за підсумком комплексу дій ще до безпосереднього зіткнення противник втрачав здатність воювати. Так, 4 вересня внаслідок руйнування комунікацій, бойових втрат і відсутності керування бійці 127-го полку противника відмовилась від участі у бойових діях³¹.

У підсумку Херсонської наступальної операції ЗСУ російські війська зазнали поразки і були змушені відступити на Лівий берег р. Дніпро та організувати там нову лінію оборони³². Так, українські воїни успішно звільнили Правобережну Херсонщину, зокрема й обласний центр – м. Херсон.

Наведені факти свідчать, що СОУ під час боїв на Херсонщині використали 11 військових хитрощів:

1. Введення ворога в оману щодо своїх планів – «відвести очі».
2. Дії у різних напрямках – «на всі боки».
3. Громити ворога по частинах – «бити поодиноці».
4. Нанесення неочікуваних ударів – «заскочити».
5. Атака з різних напрямків – «звідусіль».
6. Випереджати противника – «хто рано встає – тому й Бог дає».
7. Змушувати ворога даремно витратити сили – «марнування».
8. Руйнування ворожих комунікацій – «руйнація запілля».
9. Атака ключових об'єктів ворога – «бий у пику – ноги самі впадуть».
10. Діяти вночі – «місяць – козацьке сонечко».
11. Деморалізація противника – «попереднє настрахання».

Хочу підкреслити, що усі наведені прийоми було використано досить ефективно і це суттєво посприяло СОУ в досягненні успіху під час реалізації Херсонської наступальної операції. На мою думку, найбільш ефективними виявилися 4 військові хитрощі: «заскочити»,

«руйнація запілля», «бий у пику – ноги самі впадуть» і «відвести очі».

Наприкінці статті доречно провести коротке порівняння використання стратегією РПАУ(м) і ЗСУ у боротьбі проти російських військ:

Обидві українські потуги досить активно і вдало використали велику кількість військових хитрощів, що посприяло здобуттю перемоги над російськими військами.

Специфіка маневрової війни, якої дотримувалися воїни-повстанці під проводом Батька Махна, більше сприяла застосуванню ними різноманітних військових хитрощів і це обумовило їх суттєву перевагу у кількісному вимірі (РПАУ(м) – 17; СОУ – 11).

Використанню різноманітних стратегією махновськими військами сприяло й те, що досвід козацького воєнного мистецтва (його характерною рисою є активне застосування військових хитрощів) був хронологічно і типологічно ближчим до військово-політичних та технологічних реалій початку ХХ ст., ніж початку ХХІ ст.

Певну роль відіграло й те, що очільником РПАУ(м) був харизматичний Нестор Махно, який постійно виявляв схильність до рішучих та нестандартних дій (у такій майстерності командного мислення він тоді не мав собі рівних).

Поряд із цим, факт успішного застосування СОУ значної кількості стратегією є свідченням того, що їх особовий склад і командування володіють відповідною складовою воєнного мистецтва на достатньо високому рівні.

Варто наголосити і на тому, що усі військові хитрощі СОУ мали відповідники у прийомах РПАУ(м), а це дає підстави припускати збереження певної подібності бойового мислення та відчуття бою українськими воїнами попри суттєву хронологічну відстань між подіями початку ХХ ст. і початку ХХІ ст. (коли війна набула високо-технологічних рис і відбувається без широкого маневрування за достатньо стабільних позицій).

Зазначені особливості воєнного мистецтва обох згаданих українських потуг можуть засвідчити ймовірність опосередкованого наслідування їх воїнами військових традицій та принципів поведінки в бою, успадкованих від предків, особливо козаків. Маю на увазі схильність до самодостатньої ініціативності й самодіяльності; високу бойову пластичність, що обумовлює схильність до нестандартних дій тощо.

³¹ Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 07: вересень 2022 року. С. 106.

³² Драпатий М. «КРОВ ДНІПРОМ ТЕЧЕ» Херсонська наступальна операція. С. 12; Воєнно-історичний опис російсько-української війни: Вип. 9: листопад 2022 року. С. 97.

Отже, представлений огляд стратегем, використаних українськими арміями в боротьбі з російськими окупаційними військами на Півдні України в серпні-вересні 1919 р. і серпні-листопаді 2022 р., засвідчив важливість застосування таких прийомів для здобуття перемоги над противником і підтвердив високий рівень відповідного мистецтва в обох збройних потугах. Більша різноманітність військових хитрощів РПАУ(м) (17 проти 11) була обумовлена сприятливими тогочасними обставинами збройного протистояння та особистісними якостями її очільника – Нестора Махна. Здатність РПАУ(м) і СОУ успішно застосувати різноманітні стратегеми, а також

значна їх подібність можуть свідчити про збереження українськими воїнами традиційної пластичності, ініціативності та схильності до нестандартних дій, успадкованих від предків-козаків. Все це підтверджує доречність більш активного використання різноманітних військових хитрощів під час відсічі сучасної російської збройної агресії для прискорення перемоги України.

Представлена стаття розкриває один з аспектів застосування стратегем українськими військами під час відсічі російської агресії на Півдні України в 1919 р. і 2022 р., що має сприяти активізації подібних досліджень в історіографії.

References

- Chop V. M., Lyman I. I. *Nashchadky zaporozhtsiv: makhnovskyi rukh u Pivnichnomu Pryazovi (1918–1921 rr.)*. Melitopol: TOV «Vydavnychi budynok MMD», 2019. 609 s.
- Drapatyi M. «KROV DNIPROM TEChE» Khersonska nastupalna operatsiia. URL: <https://mhrc.s3.eu-central-1.amazonaws.com/media/files/05+%D0%9A%D1%80%D0%BE%D0%B2+%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BC+%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%B5.pdf>
- Honchar M. *Selianskyi povstanskyi rukh na pivdni Ukrainy: (1918–1921 roky)*. Kyiv, 2007. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SelPovt_2007/SelPovt_2007.pdf
- Makarov V. D., Pecheniuk I. S. *Osoblyvosti voiennoho mystetstva povstanskoho rukhu v roky Hromadianskoï viiny (1918–1921)*. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Kyiv, 2014. № 2(12). S. 110–117.
- Savchenko V. A. *Makhno*. Kharkiv: Folio, 2005. 413 s.
- Verstniuk V. *Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918–1921)*. Kyiv: Nauk, dumka, 1992. 368 s.
- Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoï viiny: Vyp. 06: serpen 2022 roku / Ministerstvo oborony Ukrainy, Aparat Holvno komanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy, Heneralnyi shtab Zbroinykh Syl Ukrainy ta Tsentri doslidzhen voiennoi istorii Zbroinykh Syl Ukrainy*. Kyiv, 2023. 176 s.
- Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoï viiny: Vyp. 07: veresen 2022 roku / Ministerstvo oborony Ukrainy, Aparat Holvno komanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy, Heneralnyi shtab Zbroinykh Syl Ukrainy ta Tsentri doslidzhen voiennoi istorii Zbroinykh Syl Ukrainy*. Kyiv, 2022. 168 s.
- Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoï viiny: Vyp. 8: zhovten 2022 roku / Ministerstvo oborony Ukrainy, Aparat Holvno komanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy, Heneralnyi shtab Zbroinykh Syl Ukrainy ta Tsentri doslidzhen voiennoi istorii Zbroinykh Syl Ukrainy*. Kyiv, 2022. 192 s.
- Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoï viiny: Vyp. 9: lystopad 2022 roku / Ministerstvo oborony Ukrainy, Aparat Holvno komanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy, Heneralnyi shtab Zbroinykh Syl Ukrainy ta Tsentri doslidzhen voiennoi istorii Zbroinykh Syl Ukrainy*. Kyiv, 2022. 164 s.
- Volkovynskyi V. M. *Nestor Makhno: lehendy i realnist*. Kyiv: Perlit Prodakshn, LTD, 1994. 256 s. URL: <https://exlibris.org.ua/machno/r07.html>
- Zadunaïskyi V. V. *Kozatski stratehii i stratehemy pid chas kampanii 1649 r. ta yikhni analohy u «Stratehemakh» Seksta Yulii Frontina. Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. Vinnytsia. 2018. 2 (63), S. 31–44.
- Zadunaïskyi V. *Kozatski viiskovi khytroshchi u bytvakh pid Khotynom i Berestechkom. Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoï doby v Ukraini: zbirka naukovykh prats / Vidpov. red. O. M. Tytova*. Vyp. 28. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2019. S. 189–196.
- Zadunaïskyi V. V. *Stratehemy Viiska Zaporozkoho ta zbroinykh formuvan Rechii Pospolytoi vprodovzh kampanii 1651 r. (na prykladi boiv pid Vinnytseiu ta Ripkamy) // Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoï doby v Ukraini: zbirka naukovykh prats / Vidpov. red. O. M. Tytova*. Vyp. 29. Nizhyn: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2020. S. 183–190.
- Zadunaïskyi V. *Viiskova khytrist «zamylyty ochi» kozakiv-povstantsiv na Tamani ta makhnovtsiv na Katerynoslavshchyni v 1918 r. (za spohadamy M. Huloho, N. Makhna i V. Bilasha)*. *Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori: zb. materialiv*

Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 24 kvitnia 2020 r. / pid zah. red. K. V. Balabanova. Mariupol: MDU, 2020. S. 8–13.

Zadunaïskiy V.V. Viiskova khytrist «zaskochyty znenatska» v pershykh boiakh makhnovtsiv i kubanskykh kozakiv-povstantsiv u 1918 r. Lituanistyka i wschodoznawstwo. Poznań. Wydział Historii UAM. 2020. S. 359–369.

Zadunaïskiy V. Vymirzastosuvannia kozatskoho boiovoho i voiennoho mystetstva ukrainskymy zbroinymy formuvanniamy v 1917–1920-kh rr.: okremi aspekty. Materialy mizhnarodnoho naukovo-informatsiinoho kruhloho stolu «KOZATSKYI FAKTOR” u suchasniï rosiïsko-ukrainskii viini y dosvid XX st.». Lviv, 10 chervnia 2022 r. Lviv. Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu. 2023. S. 11–21.

Zadunaïskiy V. Viiskovi khytroshchi ukrainskykh ta rosiïskykh viisk v pershykh boiakh 2022 r. na Mykolaivshchyni ta Sumshchyni. Viiskovo-naukovyi visnyk. Lviv, 2023. Vyp. 39. S. 65–77.

Zadunaïskiy V. Stratehemy ukrainskykh i rosiïskykh viisk pid chas boïv na Chernihivshchyni (liutyi – kviten 2022 r.). Starozhytnosti Lukomoria. 2024. № 1 (22). S. 133–141.

Zadunaïskiy V. Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). Skhid. 2023. № 5(1). P. 9–15.